

ФТАР 16.21.55

Ғылыми мақала

Дина Алкебаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

(E-mail: alkebaeva@mail.ru)**Абай шығармаларындағы «сөз» концептісінің әлеуметтік мәні**

Аңдатпа. Мақалада Абайдың құнды пікірлерінің бірі – «сөз» табиғатының әлеумет өміріндегі ең маңызды, мәнді құбылыс екенін өз шығармаларына арқау етуі қарастырылады. Абай – қазақ халқын жеті түнде адастырмас темірқазығы. Абай өзі өмір сүрген ортасына, халқына сын көзбен қарап, сол кезде белең алған халық арасына кең тараған әлеуметтік мәселелерді рушылдық, мансап қуу мен мал жинау сынды әдеттермен күресуді «сөзі» арқылы жеткізген. Өнер, білім, ғылымға көңіл бөлу адам баласын надандықтан құтқарар жол деп түсінген. Абай өлеңдері мен қара сөздері болашақ ұрпақ пен жалпы адамзатқа айтылған өсиет, ақыл айту мәнінде беріліп отырады. Ол тек лирикалық толғаныспен ішкі көңіл-күйін ақтарып оқырманын өзіне еліктіруді мақсат етпейді, ойын, сөзін ұғынатын әлеуметтік топты негізгі нысанаға алған болатын. Туған халқымен қоса адамзат баласына үлкен ой тастайды. Абайды ғұлама ғалым ретінде тануға болатын ғылыми концептінің бірі сөз, «сөз» ұғымын категория деңгейіне дейін өзіне тән поэтикалық, философиялық астарымен жеткізеді. Абай сөзтану ғылымының негізгі нысаны болып саналатын сөзге үлкен мән берген. Қазіргі уақытта мемлекеттік тіл статусына ие болған қазақ тілі сияқты іргелі тілдің сөзтану жүйесін тану оның практикалық мәні мен мазмұнына тікелей байланысты, сондықтан халық даналығында да Абай сияқты ойшылдар мен сөз зергерлері сөз маңызына арнап даналық ойларын айтып кеткен болатын. Сөзтану ғылымының ғылыми-теориялық мақсат-міндеттерінен басқа да қолданбалы сипаты тұрғысынан алатын орны айрықша күрделі сала болып келеді. Абай сөздің философиялық интеллектуалды мәнінің сипатына, көп функционалды табиғатының қызметіне ерекше мән берген. Абайдың сөз мәніне ерекше көңіл аударып, осы ғылым саласының әлеуметтік әрі эстетикалық сондай-ақ көп функционалды табиғатының қыр-сырын жеткізуге ерекше мән берген. Мақалада Ұлы Абайдың сөз, сөз мәні мен сапасы, әлеуметтік ролі туралы терең тұжырымдары мен ойлары сөзтану ғылымына тікелей қатысты болып келетіндігі талданады.

Түйін сөздер: сөзтану, сөз мәні, сапасы, әлеуметтік ролі, эстетикалық роліDOI: <https://doi.org/10.71078/zp1t7t24>

Түсті: 8.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Ахмет Байтұрсынұлы 1913 ж. «Қазақ» газетінде басылған «Абай – қазақтың бас ақыны» атты мақаласында «одан асқан бұрын-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ» – деп Абайды аса жоғары бағалады, сондай –ақ «қазақта Абайға дейін мұндай ақын болған жоқ» деп айтқан еді (Байтұрсынұлы, 1991: 289). Қазірге дейін қазақта Абайдай ақын туған жоқ деп айтуға да болады. Бүгінгі таңда өзінің көкейкесті күрделілігімен маңызды сөзтану ғылымының негізгі нысаны – сөз. Қазақ халқы сөзге, тілге, оның құдіретіне, мән-мазмұнына аса ерекше мән берген: өздерінің пайымдаулары мен танымдық әрі концептуалдық ой-пікірлерін терең мәнді ой-толғамдарымен,

сөздерімен жеткізіп айтқан. Қазақ халқының сөз даналығында, эпос, ақын-жыраулар тілінде «сөз» мәнін ерекше бағалаған.

Зерттеу әдістемесі

3. Ахметов «Абай туралы сөз» Абай кітабының алғы сөзінде «Абай қоғам өмірі жайында көп толғанып, халық мүддесі үшін, адалдық, адамгершілік, үшін күресуге ұмтылды, қалай күресудің жолын іздеді. Халық мүддесі үшін күресуге бел байлап, елді, жастарды адал еңбек етуге, өнер үйренуге, білім, ғылым жолына түсіруге мақсат бай осы ой-пікірін жалпы жұртқа жария етуге, соладың жүрегіне ұялатуға жарарлық бірден – бір күшті құрал өлең сөз, ақындық өнер деп біледі» – деп жазған екен (Ахметов, 1995: 8).

Абай өзі өмір сүрген дәуірге сөз өнері арқылы үлкен төңкеріс жасады. Өлеңмен жазылған сөздері арқылы қазақтың қоғамдық саяси, әлеуметтік сұранысының негізгі өзекті мәселерін көтерді, сол жолдағы күресі «сөз» арқылы болды. «Өлең сөздің патшасы – сөз сарасы» өлеңді де сөздің патшасы десе, бұл туралы «сөздің патшасы» атануын абайтанушы Ғарифолла Есім: «Сөздің патшасы – өлең. Мәселе сөзде. Сөз болған соң өлең бар, патшалығы бар. Сөз деген не? Қандай іс, қарекет болсын, ол сөз арқылы айқындалады. Сондықтан сөз – істің қарекет көрінісі. Екіншіден, сөз идеяға байланысты. Идеяның өзі сөз арқылы анықталмақ. Сөзсіз идея айқындалмайды. Үшіншіден, сөз – ойлаудың нәтижесі әрі оның процесі. Тұжыра айтсақ, қандай сөзде болсын қорытынды бар. Сөзде жаңа ой басталып, алдыңғы ой көмескіленіп тұрады. Сөздің жаңа ой басы дейтініміз сондықтан», – деп себебін түсіндірсе, енді келесі ойын былай сабақтайды: «Өлең – сөздің патшасы» дегенде Абай өлең мен сөздің бір-бірімен байланысын «патша» деген ұғыммен білдіріп отыр. Патша болу үшін оның қасиеттері жалпы патшалыққа тән болса, сонымен бірге патшалықтың қасиеті патшада болуы шарт. Міне, өлең деген сондай мәнге ие болып, бүкіл сөздің патшасы атанған. Сөз деген патшалық болса, өлең – оның патшасы», – деп түсіндіреді (Есім, 2012: 193-196). Абай осы жағынан алып қарағанда ғұлама ғалым деп тануға болады. Оның ақиқатын ашу үшін Абай өлеңдеріндегі «сөзге қатысты» айтылған сөздері қазіргі сөзтану ғылымының ғылыми концепцияларын толық тану мүмкіндіктеріне ие.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазіргі ХХІ ғасырды ғалымдар «ақпарат ғасыры» немесе «мәдени империализм ғасыры» деп атайды. Г.Г. Малинецкий: «Егер ХІХ ғасырды геосаясат ғасыры деп атауға болатын болса, ХХ ғасыр – геоэкономика ғасыры, онда ХХІ ғасыр геомәдениет ғасыры болмақ», – дейді (Малинецкий, 2010: 3). Неге? Қазіргі уақытта әлем психологтары, басқа да ғылым саласының ғалымдары сөздің құдіретін, жасампаз күшін, сөз энергетикасын жан-жақты зерттей отырып осы сала бойынша ғылыми төңкеріс жасап жатыр. Абай сөздің құдіретін, жасампаз күшін сөз энергетикасын ХІХ ғасырда-ақ өз шығармаларында өлең шумақтары арқылы айтып қойған болатын. Хакім Абай: «Қайғы шығар ілімнен, Ыза шығар білімнен. Қайғы мен ыза қысқан соң, Зар шығады тілімнен. Ақылмен ойлап білген сөз. Бойыңа жұқпас, сырғанар. Ынталы жүрек сезген сөз. Бар тамырды қуалар» деген өлең жолдары бар. Сөздің адам денсаулығына керемет ықпалы мен әсерін биологтар, физиологтар мен психоневрологтар дәлелдеп келеді. Генетиктер адам қабылдаған ақпараттың оның толқынды генінде жазылатынын, әрбір сөздің адам әрекетінде көрініс табатын генетикалық бағдарлама құрайтынын, яғни сөздің ДНҚ-ға әсері туралы зерттейді. ДНҚ-дағы молекулалар ақпараттарды электромагниттік толқындар арқылы алмастырып отырады. Бұл туралы генетиктер былай түсіндіреді: «Адам денесінен ДНҚ-ны алып, бақылау жасалатын адамға әртүрлі эмоциялық ақпараттар беріледі. Нәтижесінде адам эмоциялық әсерленуге өте қатты берілген кезде оның денесінен алынған ДНҚ да тап сондай күшті электромагниттік әсерлерге ұшырап отырады. Бір

таңғаларлығы, ДНҚ-ны эксперимент жасалатын адамнан қанша алыстатсақ та әсерлену сол қалпы сақталады». Расында, «өткірдің жүзінен, кестенің бізінен өткір сөз» жүректі жылыта да алады, жаралай да алады. Абай осы сөз құдіретінің адамды толғандыратын ерік-жігеріне құт беретін жасампаз күшін әр өлең жолдарында қоғамдық әлеуметтік санаға төңкеріс жасау мақсатында әр өлең жолдарында айтып отырған. Сөйлеу – тіл арқылы хабарларды (ақпаратты) қалыптастыру, беру және түсінудің психикалық процесі. Қарым-қатынас (хабарларды беру, таным), таңбалау (белгілеу, атау), индикация (нұсқау) және реттеу (байланыс орнату, эмоцияны білдіру, басқа адамға әсер ету) функцияларын орындайтын адамның сөйлеуі бірлескен бөлінген еңбек әрекетінде үйлестіру құралы ретінде пайда болды. Абай әр сөзді жеке психологиялық қуатты құрал ретінде адамның мінез-құлқын реттейтін, психикалық процестерді (сезім, қабылдау, есте сақтау, зейін, ойлау, қиял) өз еркімен басқаруға және басқаруға мүмкіндік беретін, оларды анық сана деңгейіне көтеретін фактор ретінде айтты. Сөз әлеуметтік-психологиялық мағынада сөйлеу мәдени-тарихи тәжірибені иемдену құралы немесе тілдік формаларда жазылған әлеуметтік тәжірибенің қол жеткізу құралы болып табылады. Сөйлеудің әртүрлі аспектілерін психология, лингвистика, нейрофизиология, психолингвистика және басқа ғылымдар зерттейді. Сөз – адамның психологиялық, интеллектуалды, физиологиялық өсуіне ықпал ететін ерекше мықты фактор. Сөз арқасында жеке тұлғаның санасы, көзқарасы, ерік-жігері, мінезі т.б. қасиеттерінің қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Сөз адамға эстетикалық ләззат береді, жан дүниесіне ықпал етіп, оны толғандырады, шабытқа бөлеп, ерік-жігеріне энергетикалық күш береді. Сөз адамды жасытып, жанын қинайды, сөз – арман-ниетке ұмтылдырады. Сөз зергерлері дүниеде түрлі байлықтың бар екенін таңда десе, тіл байлығын таңдайтынын, мұралардың ең қымбаттысы – сөз екендігін, асыл сөз мәңгі жасайтындығын айтқан еді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Абай өз шығармаларында «сөз» концептік ұғымды жиі пайдаланған. Абай әлеуметтік топқа қаратып айтылған ойларын сөйлеушінің ерік, тілегі, мақсатты ойға құрылған пікірін жеткізсе, тілек қабылдату, сендіру, иландыру, мойындату мақсаттары белгілі әлеуметтік тапсырма қажеттігінен туындайды. Сөз, сөз жанрлары көп жағдайда тілдік тұлғаның дискурс тәртібі және ойлау қабілеті арқылы анықталады. Олай болса, тілдік тұлғаның ақыл-санасында қалыптасқан жанрлық фреймдері болады. Кез келген адам, яғни прагматикалық фактор әлеуметтік лингвистиканың иесі болып саналады. Адамның құзырындағы әлеуметтік-лингвистиканың даму барысында орныққан жанрлық фреймдері оның өзіне тән санасының табиғи құрылымымен ерекшеленеді. Абай өз поэзиясында сөздің осы әлеуметтік – лингвистикалық құзеттілігінің барлық қағида-татарын пайдаланған.

Абай поэзиясы – сөз арқылы тәрбиелеу тәсілі, тілдік ойлау жүйесінің терең мағыналы асыл ойлары арқылы жүзеге асарылған. Сондықтан Абай сөздің әлеуметтік мәні – мәңгілік.

Абай «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінде көбінесе ғылым-білімге шақыру қағидасына негізделген деп талданып келеді. «Дүние де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз. Білгендердің сөзіне, махаббатпен ерсеңіз» деген жолдарда «білгендердің сөзі» арқылы оны шын жүректен қабылдап «сөзге махаббатпен еріңіз» деген ой айтады. Осында адамның сөзі өте күрделі, психо-физиологиялық фактор болғандықтан «терең ой» деген тіркес адамның «ішкі сөзін» «ішкі ойлау» процесін жетілдіруі, оны алдына мақсат етіп қою керек дегенге саяды. Себебі, сөз – адам миының құпиялығы көп күрделі процесінің қызметі деген ғылыми тұжырымға ие. Мына өлең шумақтарындағы «Біздің сөзге ерсеңіз, мұны жазған кісінің атын білме, сөзін біл», – дегенде сөздің сөзге құлақ сал, соны санаға тоқып ал дегенді үйретуге тырысады. Сөз толқытады, тебірентеді, сөз

адамды оятады, құлшындырады, сөз тәрбиелейді. Осы шығармасында «сөз мәнісін білу арқылы, «ақыл – мизан, өлшеу қыл» деген тұжырым айтады. Араб сөзі «мизан – таразы» деген мағынаны білдіреді. Сөз мәнісін, сөз мәнін ақылмен таразыла, оның өлшемін өзін таңда деген ойға салмақ сала отырып, әр сөздің мәнін ақылмен таразыла деген ұғымды тұжырымдайды.

«Жақыныңның сөзі тәтті деп, жақыным айтты дей көрме. Надандықпен кім айтса, ондай түпсіз сөзге ерме» – деген өлең жолдарында сөздің мәнін түсінуге терең мағыналы ойлар айтады. «Сөзге қарай кісіні ал, кісіге қарап сөз алма», – деп әркімнің сөзіне ере бермей, сөзі мәнді болса, сонда ғана адамды тануға болатынына тәрбиелейді. Сөздің прагматикасында «шын сөз, өтірік сөз», «ақиқат және жалған» аралығында теңесіп жатады. Абай адамның сөзінің бәрі шын, өтірікке құралатынына да мән береді. Сондықтан, шын сөз қайсы біле алмай, әр нәрседен құр қалма дегені, айтушының сөзінің жалған мен ақиқатқа құралатынан, ақиқат сөздің мәнін тануға шақырады. Адам бойында шын сөзін, тура сөзін айта алмайтын адамдарды «өнерсіздің қылығы, тура сөзін айта алмайтындардың» бар екенін, олардың өмір жолын таба алмайтын да ашық айтып береді. Бұл пікірдің анықтығын 19 қара сөзінде дәлелдеп береді: Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады. Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек? Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады. Абай өзін «қазақта қара сөзге дес бермедім» деп қара сөз деген тіркесті қолдана отырып, өзінің шешен, ділмәр сөздің майын тамызатын көсем сөз иесі екенін білдіреді.

Абай поэзиясы – қазақ ұлттық әдеби тілінің негізін салушы, ғасырларға созылған дәуірдің тілдік талғамын қалыптастырушы. Белгілі ғалым В.Г. Костомаров қоғам өміріндегі тарихи, өзгерісті кезеңдерге байланысты әр дәуірдің өз тілдік талғамы болады дейді. Зерттеуші талғам категориясының әр дәуірде әртүрлі мазмұнмен толығатынын айтады: дұрыс және бұрыс талғам, уақыт немесе ғасыр талғамы, халықтық талғам, т.б. (Костомаров, 1994: 72).

Абай поэзиясы – қазақ ұлттық әдеби тілінің негізін қалап, дәуірлік талғамын терең мән мен мазмұнға құраған, сол арқылы қазақ сөзінің ғасырлық талғамын қалыптастырған тұлға. 1950-жылдарда І. Кеңесбаев арнайы мақала жазып, Абай – қазақтың жаңа әдеби тілінің негізін қалаушы деген байлам ұсынды. Мұндағы жаңа деген анықтауышты телу мәнін зерттеуші былайша дәлелдейді. Абайға дейін де әдеби тіл болды, оның өзі екі түрлі сипатта болды: бірі – Орта Азияның түркі тілдес халықтарына ортақ әдеби тіл, екіншісі – қазақтың ауыз әдебиеті мен жеке қаламгерлерінің (Махамбет, Ыбырай, т.б.) тілі болды. Абай ие болған тілдік мұра – қазақтың ауыз әдебиеті мен ауызекі сөйлеу тілі болды. Бірақ Абай шағатаизм, татаризмдерімен шұбарланып келген бұрынғы орта азиялық әдеби дәстүрді де, көне ауыз әдебиеті тілінің дәстүрін де місе тұтпай, әдеби тілдің жаңа этапын бастады – дейді (Кенесбаев, 1955: 12). Ғалым бұл пікірін қазақ әдеби тілінің әр кезеңдегі дамуы туралы жазғандарының барлығында бекіте, айқындай түседі.

1960-жылдардың аяқ шенінде Абай тілінің сөздігін жасауға басшылық еткен А. Ысқақов та Абай – қазақтың жазба әдеби тілінің іргетасын қалаушы деген қағиданы қостай отырып: «Абай қазақ даласында осындай әр алуан тілдер, әртүрлі өрнектер мен стильдер, әр қилы бағыттар мен көзқарастар бір-біріне «қара көрсетісіп», аралас-құралас жарыса, жанаса өмір сүрісіп, ел ішіндегі рухани тұрмыс пен тіршілікке олардың

әрқайсысы өзінше әр қадарлы дақ түсіріп жатқан шақта тарих сахнасына шықты да, өзінің бағыты да жаңа, мазмұны да жаңа, тілі де жаңа шығармаларын жазды» – деп, Абай тұсындағы қазақ тілінің жай-күйін білдіріп өтеді (Кенесбаев, 1955: 7). М. Балақаев: «Тілдік талғамы нашар адамның тіл мәдениеті де төмен болады, тіл мәдениетінің басты талабының бірі – тілдің халықтық қасиетін дамыту, ана тілінің байлықтарын талғам елегінен өткізіп молынан әдеби тілге енгізу», – дейді (Ысқақов, 1985: 45).

Сөз мәдениетінің сапалық қасиеттері – ұлттық тілдің тазалығы, анықтығы, көркемдігі, дұрыстығы, байлығы т.б. Осы жерде Абайдың өзіне дейінгі немесе өзімен тұстас қазақ ақындарының тілі жөніндегі көзқарасын білдіреді деген бір ауыз өлеңі жайындағы талас пікірлерді көрсете кету өте қажет. Ол – Абайдың: Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау, Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау. Әттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса, Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау! – Абай Құнанбайұлының көркемдік, әлеуметтік, гуманистік және дінге көзқарастары терең білінген еңбегі – қара сөздері. Абай Құнанбайұлының өзінің қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зер салған. Абайды ғұлама ғалым ретінде тануға болатын ғылыми концептінің бірі сөз, «сөз» ұғымын категория деңгейіне дейін өзіне тән поэтикалық, философиялық астарымен жеткізеді. Сөйтіп көркемдік шеберлік пен ғылыми зерделік арқылы көркемдік сана мен философиялық сананы ұштастырады. Абай Құнанбайұлының қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды (Өлкебаева, 2011: 45). Абай Құнанбайұлының қара сөздері сондай-ақ жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналды.

Сөйлеудің қоғамдағы рөлін зерттейтін зерттеушілер екі функцияны ажыратады: интеллектуалдық және коммуникативті. Коммуникативті сөйлеу – ақпарат алмасу немесе әрекетті ынталандыру үшін адамдар арасындағы қарым-қатынас сипаты. Тыңдаушыда дұрыс эмоция болуы үшін хабарға дұрыс мағына беру керек. Зияткерлік сөйлеу – сөз арқылы ойды білдіру, қалыптастыру құралы. Абай сөзтану ғылымының негізгі нысаны болып саналатын сөзге үлкен мән берген. Қазіргі уақытта қазақ тілі сияқты іргелі тілдің сөзтану жүйесін тану оның практикалық мәні мен мазмұнына тікелей байланысты, сондықтан халық даналығында Абай сияқты ойшылдар мен сөз зергерлері сөз маңызына арнап даналық ойларын айтып кеткен болатын. Сөзтану ғылымының ғылыми-теориялық мақсат-міндеттерінен басқа оның практикалық, қолданбалы сипаты тұрғысынан алатын орны айрықша күрделі сала болып келеді. Абайдың алғашқы жазылған өлеңдерінен-ақ сөздің философиялық интеллектуалды мәнінің сипатына, көп функционалды табиғатының қызметіне осы саланың ғылым-білім нысанына айналатынын анық аңғарған. Кез келген ақынды түсіну үшін оны қоғамдық ой-пікірімен бірге біртұтас әлем ретінде тану керек, оның айтқан ой-толғаныстарының ұлттық сананы оятатын, соған қозғау салып, түрткі болатын батыл пікірлерінің астарлы ақиқатына жетуге талпыныс жасау болып саналады. Абайдың сөз мәніне ерекше көңіл аударып, осы ғылым саласының әлеуметтік әрі эстетикалық сондай-ақ көп функционалды табиғатының қыр-сырын жеткізуге ерекше мән берген. Абайдың құнды пікірлерінің бірі – «сөз» табиғатының әлеумет өміріндегі ең маңызды, мәнді құбылыс екенін өз шығармаларына арқау етуі. Абай сөз табиғатының әлеуметтік маңызын айрықша назарға алғаны белгілі. Айта кететін нәрсе, Абай мұрасы, тілі, философиялық көзқарастары әдебиетші және тілші ғалымдар тұрғысынан аз зерттелінген жоқ. Бірақ ұлы Абайдың сөз, сөз мәні мен сапасы, әлеуметтік ролі туралы терең тұжырымдары мен ойлары сөзтану ғылымына тікелей қатысты болып келеді. Абай бірінші қара сөзінде былай дейді: «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ». Он

тоғызыншы қара сөзінде: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды», – дейді (Құнанбайұлы, 2003: 85).

Абай өз сөзінің әлеуметтік топқа арналғанын мына өлеңдерінен толық бағдарлауға болады. Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың. Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың. Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын, Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын. Ақылдылар арланып ұялған соң, Ойланып түзеле ме деп айтқанмын. Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын, Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін. Көздің жасы, жүректің қаныменен. Ерітуге болмайды ішкі мұзын. Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін, Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін» деген өлең шумақтарында сөздің әлеуметтік рөлін бағалап, «ішкі сөз» қызметіне де терең мән беруді талап етеді (Абай, 1995: 28). Абай сөздің мәні мен маңызын «сөзді адамды түзеуші» деп таниды. Жұртына, еліне «шалқақтамай сөзге түсін» десе, енді бірде «Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін» деп сөздің негізгі мәні мен мағыналық, ақпараттық, интеллектуалды, философиялық қасиеттерін адам баласына түсіндіреді.

Сөзтану ғылымында ішкі сөз деген ұғым бар яғни сөзтану ғылымының негізгі ғылыми концепцияларына жатады. Абай өлеңнің ішкі ырғақтық жүйесін сақтау үшін «сөздің ішін» деп алады, бірақ сөздің ішкі мағынасын қабылдаушыға жететін сөздің мәні мен мағынасын айтып отыр. «Өлсе өлер табиғат адам өлмес» деген өлеңінде «Көп адам дүниеге бой алдырған, Бой алдырып, аяғын көп шалдырған. Өлді деуге сия ма, ойландаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?» деген жолдаржа сөзбен ақыл айтып, тұлға болып елін, жұртын биік мақсаттрға ұмтылдыратын тұлғалар туралы да айтады.

Сөз сапасы да туралы тамаша толғамдары бар. Өзгеге, көңілім, тоярысың, Өлеңді қайтіп қоярсың? Оны айтқанда толғанып, Іштегі дертті жоярсың. Сайра да зарла, қызыл тіл, Қара көңілім оянсын. Жыласын, көзден жас ақсын, Омырауым боялсын. Қара басқан, қаңғыған, Хас надан нені ұға алсын? Көкірегінде оты бар, Құлағын ойлы ер салсын. Тыңдамаса еш адам, Өз жүрегім толғансын. Әр сөзіне қарасын, Іштегі дертім қозғалсын. Өуелесін, қалқысын, От-жалын боп шалқысын. Жылай-жырлай өлгенде, Артағыға сөз қалсын – деген өлең жолдарында сөздің сапасы, мәні мен мазмұнын түсіну мәселелерін негіздейді.

Сөз – психологиялық құбылыс. Абайдың тән сипаты, жан құмарлығы, ақыл мен сезім қасиеттері туралы әлеуметтік-этикалық ойлары, философиялық көзқарастары өте терең әрі мағыналы. Мысалы, Абайдың өз заманының адамдары туралы: «көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоғынан азады».

Мысалы, Абайдың сөз мәні туралы: «Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ, ондай жерде сөз айтып болма мазақ» дегендегі «сөз танырлық» дегені сөзтану ғылымымен синонимдес екені айтпаса да түсінікті. Абай әлеуметтік аласапыранды, арқыраған азулы билік пен жуас, момын күйлі өмірдің әуре сарсаңға толы күндерін бастан кешірді. Өз халқымен сырласты, өз поэзиясы еліне қаратып айтқан «сөзі» болды, оған «сөз айттым Өзірет Әлі, айдаһарсыз» деп ойын ашық айтуы толық дәлел бола алады.

Тіл – жалпы, дерексіз болып келеді, бірақ оған қарама-қарсы құбылыс ретінде сөз – деректі, мәнді, сондықтан оның шынайылығы да осында. Абай өз заманында сөздің рухани мәнін, сапасын, эстетикалық көркемдігін, әлеуметтік қуатын жете түсініп, әр уақытта сөзді негізгі нысан етіп ұстаған. Сондықтан бірде «сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» десе, бірде сөздің әлеуметтік мәнін «қуатты, күшті, нұрлы сөз, қуатын білген абайлар... Жалын мен оттан жаралған сөз ұғатын қайсың бар» дейді.

Сөздің эстетикалық көркемдігін, сұлулық сыры арқылы өрілген мәнін былай өрнектейді: «Қуатты ойдан бас құрап еркеленіп шығар сөз» немесе «сөз сарасы», «сөз

жақсысы», «сөзі тәтті», «жақсы сөз» деген сөз тіркестерімен стилистикалық бағалау категориясы арқылы сөздің қасиеттерін, мәнін, әлеуметтік базасын дәл көрсете білген.

Сөздің сөйлеу «әрекетіндегі» сапасы мен мәнді сипатын Абай былай жеткізген: «буынсыз тілің, Буулы сөзің әсерлі адам уғлына, Иісінің сөзін, Ұққыш-ақ өзің, Қисығын түзеп туғырға». Сөздің айтушы мен тыңдаушы арасындағы байланысын нақты көрсетеді. Сөздің «ақылға қонымды» өрнегін Абай: «Адамзатқа не керек: Сүйемек, сезбек, кейімек, Харакет қылмақ, жүгірмек, Ақылмен ойлап сөйлемек» деп сөз сөйлеудің өте күрделі құбылыс екенін әлеуметке ой сала дәйектейді.

Қорытынды

Сөздің әлеуметтік рөліне Абай ерекше мән беріп, «ақылмен ойлап сөйлемек» деген жолдарды «орынды сөз» мәнін көздегені айқын аңғарылады.

Концептуалдық жүйеге негізделген адамның сөзіне Абай баса назар аударған. Мысалы: «Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар, Абайлар әрбір сөзді өз халынша» деп сөздің мәнін ұғатын әлеуметтік топты басты назарға алады. Кейде сөз мәнінің тереңіне бойламайтын тыңдаушысының бар екенін де жоққа шығармайды. «Осы елде бозбала жоқ сөзді ұғарлық, үзіліп үмітпенен бос қуардық, Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп жүрмесін деп, азғана сөз шығардық» дегені тыңдаушы кім, оның ішкі әлемі сөз мәнін түсіне ала ма, жоқ па деген сұрақты өзіне де, өзгеге де көп қояды. Абай сөзді әлеуметтік тұрғыдан жоғары бағалаған. Мысалы: «Мұңдасарға кісі жоқ, сөзді ұғарлық, Кім көңілді көретін, болады ермек» деп сөздің сапалық қасиетіне жалпы әлеуметтің, тыңдаушысының назар аударуын талап етеді.

Абай отаншылдық, азаттық, елдік күресті қолдарына қару алмай-ақ, терең де мәнді сөзімен, ой-пікірлерімен, ғылыми-философиялық тұжырымдарымен ұлттық санаға әсер ету арқылы күресе білді.

Әдебиеттер тізімі

- Ахметов, З. (1995). *Абайдың ақындық әлемі*. Алматы: Ана тілі.
- Әлкебаева, Д. (2011). *Сөз мәдениеті*. Алматы: Ценные бумаги.
- Байтұрсынұлы, А. (1991). *Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу* /Құр. Р. Нұрғалиев. Алматы: Жалын.
- Есім, Ғ. (2012). *Хакім Абай*. Астана: Фолиант.
- Кенесбаев, С. (1955). Абай осноположник казахского литературного языка. *Советский Казахстан*, (9), 155.
- Костомаров, В.Г. (1994) *Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*. Москва.
- Құнанбайұлы, А. (1995). *Шығармаларының екі томдық жинағы. Т.1*. Алматы: Жазушы.
- Құнанбайұлы, А. (2003). *Өлеңдер. Поэмалар. Аудармалар. Қара сөздер*. Алматы: Мектеп.
- Малинецкий, Г.Г. и др. (2010). *Когнитивный вызов и информационные технологии* <http://library.keldysh.ru/preprint.asp?id=2010-46>.
- Ысқақов, А. (1985). *Абай. Энциклопедия*. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, Атамұра.

References

- Abai (Ibragim Qunanbaiuly). (1995). *Two-volume collection of works. Vol. 1* Almaty: Zhazushy. [in Kazakh]
- Akhmetov, Z. (1995). *The poetic world of Abai*. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]

- Alkebaeva, D. (2011). *Culture of Speech*. Almaty: Tsenniye bumagi. [in Kazakh]
- Baitursynuly, A. (1991). *Ak zhol. Poems, translations, publicistic articles and literary research* (Compiled by R. Nurgaliev). Almaty: Zhalyyn. [in Kazakh]
- Kenesbaev, S. (1955). Abai the founder of the Kazakh literary language. *Soviet Kazakhstan*, (9), 155. [in Russian]
- Kostomarov, V.G. (1994). *The linguistic taste of the era: Observations on the speech practices of mass media*. Moscow. [in Russian]
- Malinetsky, G.G., et al. (2010). *Cognitive challenge and information technologies* [in Russian]. <http://library.keldysh.ru/preprint.asp?id=2010-46>
- Qunanbaiuly, A. (2003). *Poems. Epics. Translations. Words of edification*. Almaty: Mektep. [in Kazakh].
- Yesim, G. (2012). *Hakim Abai*. Astana: Foliant. [in Kazakh]
- Ysraqov, A. (1985). *Abai. Encyclopedia*. Almaty: Main editorial office of "Kazakh Encyclopedia, Atamura. [in Kazakh]

Dina Alkebaeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: alkebaeva@mail.ru)

Social Significance of the Concept of «Soz» in Abay's Work

Abstract. This article explores one of Abai's most valuable opinion – his deep emphasis on the nature of the *soz* (speech) as a central and meaningful phenomenon in social life. Abai is regarded as the guiding star of the Kazakh people, a moral compass that never fails. He critically observed the society he lived in and used his *soz* (speech) to challenge the prevalent social issues of his time, such as tribalism, pursuit of status, and materialism. Abai believed that art, knowledge, and science were the key paths to liberate humanity from ignorance. His poems and prose are presented as guidance and moral teachings not only for future generations but for all of humanity. Abai's intention was not merely to reveal his inner emotional state through lyrical expression, but to address a socially conscious audience capable of grasping the meaning of his words. His work inspires reflection not only among his own people but across all of humankind. One of the scientific concepts that allows us to recognize Abai as a profound scholar is his treatment of the notion of the *soz* (speech). He elevated the concept *soz* (speech) to the level of a category imbued with poetic and philosophical depth.

Abai paid great attention to the word, which is the main object of *soztanu* (speech science). The recognition of the word science system of such a fundamental language as the Kazakh, which currently has the status of the state language, directly depends on its practical meaning and content, therefore, in folk wisdom, such thinkers and word jewelers of as Abai expressed their wise thoughts on the importance of the word.

In addition to the scientific and theoretical goals and objectives, word science occupies a particularly difficult area in terms of its applied nature. Abai paid special attention to the nature of the philosophical intellectual essence of the word, the function of the multifunctional nature. Abai paid special attention to the essence of the word and paid special attention to the presentation of the social and aesthetic, as well as the multifunctional nature of this branch of science. The article analyzes that the deep conclusions and thoughts of the Great Abai about the word, the meaning and quality of the word, the social role are directly related to the science of word.

Keywords: *sóztanu* (science of the speech), word meaning, quality, social role, aesthetic role.

Дина Алкебаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: alkebaeva@mail.ru)

Социальное значение понятия «соз» в творчестве Абая

Аннотация. В этой статье рассматривается одно из самых ценных мнений Абая – его глубокий акцент на природе «соз» (речь) как центрального и значимого явления в общественной жизни. Абай считается путеводной звездой казахского народа, моральным компасом, который никогда не подводит. Он критически наблюдал за обществом, в котором жил, и использовал свое «соз» (речь), чтобы бросить вызов распространенным социальным проблемам своего времени, таким как племенной строй, стремление к статусу и материализм. Абай считал, что искусство, знания и наука являются ключевыми путями к освобождению человечества от невежества. Его стихи и проза представлены как руководство и моральные учения не только для будущих поколений, но и для всего человечества. Намерение Абая состояло не только в том, чтобы раскрыть свое внутреннее эмоциональное состояние через лирическое выражение, но и обратиться к социально сознательной аудитории, способной понять смысл его слов. Его творчество вдохновляет на размышления не только среди его собственного народа, но и во всем человечестве. Одним из научных понятий, позволяющих признать Абая глубоким ученым, является его трактовка понятия «соз» (речь). Он возвел понятие «соз» (речь) в ранг категории, наполненной поэтической и философской глубиной.

Абай уделял большое внимание слову, которое является главным объектом *созтану* (слововедения). Признание системы слововедения такого фундаментального языка, как казахский, имеющего в настоящее время статус государственного, напрямую зависит от его практического значения и содержания, поэтому в народной мудрости такие мыслители и ювелиры слова, как Абай, высказали свои мудрые мысли о значении слова.

Помимо научно-теоретических целей и задач, наука о слове занимает особенно сложную область с точки зрения ее прикладного характера. Абай уделял особое внимание природе философской интеллектуальной сущности слова, функции многофункциональной природы. Абай уделял особое внимание сущности слова и уделял особое внимание представлению социальной и эстетической, а также многофункциональной природы этой отрасли науки. В статье анализируется, что глубокие выводы и мысли Великого Абая о слове, значении и качестве слова, социальной роли напрямую связаны с наукой о слове.

Ключевые слова: речеведение, значение слова, качество, социальная роль, эстетическая роль.

Автор туралы мәлімет:

Алкебаева Д.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.

Information about authors:

Alkebayeva D.A. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.

Сведения об авторах:

Алкебаева Д.А. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.